

ÇARLIK RUSYASININ “ERMENİ DEVLETİNİN KURULMASINA” DAİR KONUMU: AŞAMALAR VE FARKLI YAKLAŞIMLAR

ÇARLIQ RUSİYASININ “ERMENİ DÖVLETÇİLİYİNİN BƏRPASI’NA DAİR MÖVQEYİ: MƏRHƏLƏLƏR VE FƏRQLİ YANAŞMALAR

TERANE ŞİRVANOVA EMİRAĞA KIZI*

Giriş

Rusya'nın imparatorluk ve sömürgecilik politikası onun birtakım devletler ve halklarla ilişkileri meselesini de ortaya çıkardı. Zaman zaman Doğuya doğru genişleyen ve uzun dönemli jeo stratejik çıkarlar güden Çarlık Rusya, sınır komşusu olan devletlere ve onların tebaası olan çeşitli etnoslara dair politikasını şekillendirmeye başladı. O, Kafkasya'nın işgali ve ünlü “Doğu meselesinin” çözümünde “Ermeni faktörünü” gözden geçirdi.

Bununla ilgili olarak da Ermenilerden istifade yolu seçildi ve çeşitli planlar hazırlandı. Bunun için verimli bir zemin de vardı. H.Pasdermacıyan'ın “Ermenistan Tarihi” eserinde de yazdığı gibi, “... Ermeniler Ruslara daha çok vefalıdırlar. Genelde, Ermeni milleti istemiyordu ki, Rusların gölgesi onların başından eksik olsun ...”. Buna karşılık Ermeniler de Rusya'nın emperyal politikasından kendi amaçlarını gerçekleştirmek için yararlanmaya çalışıyorlardı. Onların başlıca hedefi ise “Ermeni devletini yeniden kurmak” idi.

* Azerbaycan Devlet İktisad Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Bakü-Azerbaycan.

Rusya İmparatorluğu-Ermeniler ilişkilerini ve Çarlığın onların devletçiliği meselesine bakışını tahlil ederken burada iki aşamayı birbirinden ayrı tutmak gerekir. Çünkü sadece bu tür bilimsel yaklaşım, araştırma yöntemi ile meselelerin gerçek mahiyetini açıklamak mümkündür. Bu iki aşama ise şöyle ilişkilendirilip, ifade edilebilir:

1. Çarlığın Güney Kafkasya'nın istilasına dek olan dönemdeki bakış ve planları.

2. Türkmençay Anlaşması'nın yapılmasından 1917 Şubat Devrimi'ne kadar süreçteki tutum ve yaklaşımlar.

Güney Kafkasların Çarlık Rusya Tarafından İşgal Edilmesine Kadar Yaşanan Gelişmeler

Birinci aşamanın ve o döneme ait bakış-planların hem yeterince incelendiğini hem de incelememizin kronolojik çerçevesinin dışında kaldığını dikkate alarak onlara kısaca değinmeyi gerekli buluyoruz. Önce önemli bir hususu belirtmek gerekir ki Rusya'nın bu iki aşamada Ermenilerle (onların "devleti" ile) ilgili güttüğü amaçlar, hazırladığı planlar ve projeler birbirlerinden ilkesel, kavramsal olarak keskin şekilde farklılaşırlar.

Çarlık, Güney Kafkasya'nın istilasına dek bu bölgede Rusya'nın koruması altında olan tampon devletçiklerin oluşturulmasına - İran ve Osmanlı ile sınırlarında bariyerler kurulmasına- çok ilgi duymuş, bunun için de çalışmıştı. Böyle bir politika ise, bazı Ermeni yazarlarının yazdığı gibi, "Ermeni halkının ulusal çıkarlarına cevap veriyordu. Ancak Güney Kafkasya'nın işgalinden sonra bu bölgelerde Ermenilere ayrıca devlet kurulmasından asla söz edilemez. (Ermeni vilayetini bağımsız devlet kurulması ile ilişkilendiren görüşler yanlıştır. O, sadece Rusya İmparatorluğu'nun bir arazi - idari taksimat birimi idi.

Rusya hele Aleksey Mixayloviç'in Çarlığı döneminden Ermenilere özel ilgi göstermiş ve onları kullanmanın yollarını, araçlarını, biçimlerini aramıştı. Bu ilgi ve kullanım ise 18. yüzyıldan itibaren Rusya-Ermeniler (özellikle de kilise görevlileri) iş birliği seviyesine yükseldi. Güney Kafkasya'nın istilasına kadarki dönemde Rusya yakın dış ülkelerde yaşayan Ermenilerle ilgili birtakım plan-projeler hazırladı, onlardan yararlanmak amacıyla çeşitli tedbirler aldı. Bunlardan en başlıcalarını burada kısaca tahlil etmek yerinde olacaktır.

Önce önemli bir konuya dikkati çekmek lazımdır ki, Çarlığın Ermenilerden yararlanma faaliyetleri I. Petro'nun hâkimiyeti zamanında daha bilinçli, sistemli,

planlı özellik taşımaya başladı. Onun aldığı tedbirlerden bazılarını burada bir daha hatırlatmayı gerekli buluyoruz:

1. Karabağ Ermenisi İsrail Ori'ye 1678-1711 yılları arasında Avrupa'da (Rusya dâhil) misyonu ile ilgili olarak verdiği görevler. Rusya'nın ilk imparatoru, İ. Ori'ye Ermeni işini kendi üzerine aldığını ve İsveç'le savaşı bitirdiği anda bu mesele ile ciddi meşgul olacağını bildirmişti.

2. Özel elçileri Volnski ve Karabağ asıllı İvan Karapet'i Azerbaycan'a göndererek Ermeniler hakkında bilgiler toplattırdı. Bunun sonucunda "Ermenileri himayesine kabul etmeye ve dinsizlerin zulmünden kurtarmaya hazır" olduğundan emin olmuştur; ancak öncelikle Hazar kıyılarında daha muhkem olmayı isabetli görüyordu.

3. Ermenilerin Azerbaycan topraklarında toplu şekilde yerleştirilmesine dair ilk girişimleri yaptı. Bunu onun 1704 yılı 10 Kasım tarihli fermanı da yeterince doğruluyor. Fermana yazılıyordu ki , "Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarına Ermenilerin göç ettirilip getirilmesi için yer ayrılсын... Ermenilere yakınlık göstermek, korunmalarını iyi teşkil etmek, boşalmış evleri, verimli toprakları onlara vermek gerekir. Şüphelendiğiniz Müslümanları hemen bu yerlerden çıkarmalı ve orada Hristiyanlar yerleştirilmelidir... Ermenileri her vasıta ile bu bölgelere davet etmeye çalışın, Müslümanların sayısını mümkün olduğunca azaltın. Fakat bunu öyle yapın ki, onlar hiçbir şey anlamasınlar." Fermana başlıca hükümler az sonra Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığının 1725 yılı 11 Şubat tarihli kararı ve 1. Yekaterina'nın 1726 yılı Şubat 22'de verdiği fermanla bir daha resmileştirildi, I. Petro'nun bu gibi önlemlerinin listesini hayli uzatmak mümkündür. Ama bizce, burada oldukça önemli bir meseleye, yani Rus çarının Ermeniperestliğine dair Ermeni değerlendirmelerindeki genel konumu ile uzlaşmayan yaklaşıma dikkat etmek maksada daha uygundur. Çok ilginçtir ki, bazı yüksek rütbeli Gregoryen din adamları İmparatorun birtakım hareketlerini Ermenilerin aldatılması, onlara "boş vaatler ve öğütler verilmesi" gibi değerlendirmişlerdir. Böyle değerlendirmelere şunları örnek gösterebiliriz:

Çarlığın
Ermenilerden
yararlanma
faaliyetleri
I. Petro'nun
hâkimiyeti
zamanında
daha bilinçli,
sistemli, planlı
özellik taşımaya
başladı.

I. Petro'nun "Büyük Rusya" politikası Ermeni din adamları için "İsrail'i Yahudiler adına Firavunlardan kurtaran Musa peygamber" gibi "Ermenistan'ı Müslümanlardan kurtarmaya" dair niyetlerin plana geçirilmesiydi.

a) İmparatorun Ermenileri himayeye almaktan başka Hazar kıyılarını da muhkem hâle getirmek istemesi;

b) Rusya ile Osmanlı arasındaki 1724 yılı İstanbul Sözleşmesine göre Erivan, Nahçıvan, Karabağ vb. bölgelerin Sultan'ın yönetiminde kalmasına rıza göstermesi;

c) Azerbaycan topraklarında bir Ermeni devleti yaratmayarak sadece Ermenilerin Rusya'nın elindeki bölgelerde yerleştirilmeleri ile yetinilmesi vb.

Tüm bunları ise, İ. Musayev'in araştırmalarında yer alan bilimsel bir bilgiyle dayandırmak mümkündür: I. Petro'nun "Büyük Rusya" politikası Ermeni din adamları için "İsrail'i Yahudiler adına Firavunlardan kurtaran Musa peygamber" gibi "Ermenistan'ı Müslümanlardan kurtarmaya" dair niyetlerin plana geçirilmesiydi.

Rusya hükümdarları arasında Ermeni yanlısı politikası ile seçilenlerin en öncülerinden biri de II. Yekaterina kabul edilir. O da imparatorluk politikasının dışına çıkarak Ermenilere yakın bir konum almıştı. Bunu doğrulayan birçok tarihi olgu mevcuttur. Bunlardan bazılarını burada kısaca gözden geçirmek gerekir.

II Yekaterina "Ararat Krallığı"nın kurulmasına ilişkin bir Ermeni idealini hararetli bir şekilde desteklemişti. Yazarı H.Arğutyan olan bu proje "Rusya ile İslam komşuları (Osmanlı ve İran) arasında bir Hristiyan duvarı olacak Ararat krallığının kurulmasını" öngörüyordu. Projenin Rusya hükümdarı tarafından takdir edilmesi ünlü "Petersburg tartışmaları" ile sonuçlandı. Müzakerelerin sonunda ise "bağımsız Ermenistan" ile Çarlık arasında iki anlaşma yapıldı ve II. Yekaterina'nın Ermenilere yaklaşımını yansıtan deklarasyon ilan edildi. Müzakerelerin temel amacını Güney Kafkasya'da Rusya'nın yöneticiliğinde (Q.Potyomkinin başkanlığı ile) bir Ermenistan'ın kurulması oluşturuyordu. Açıklamada ise "Rusya'nın himayesi altında Ermeni Çarlığı'nın kurulmasına rıza" ifadesi yer alıyordu.

Tarihi belgeler tanınmış Ermeniler İ.Lazarev ile İ.Arquutinski'nin ünlü Rus kumandanı A.Suvorov'a iki ve Karabağlı bazı meliklerin ise II Yekaterina ile A.Suvorov'a üç mektup yazdıklarını doğruluyor. Bu mektuplarda Karabağ'ın elde

tutulması ve bu amaçla da İbrahim Han'a karşı birliklerin gönderilmesi isteniyordu.

Ermenilerin bu gibi istek-niyetlerine Çarlığın yaklaşımı onun 1783 yıl 6 Nisan tarihli bir belgesinde (gizli emirle) şöyle ifade edilmişti : “Şuşalı İbrahim Han devrilmelidir, çünkü bundan sonra Karabağ Rusya'dan başka herkesten bağımsız Ermeni vilayetini teşkil edecektir. Bu vasıta ile diğer vilayetlerde olan Ermeniler buraya göçeceklerdir.”

Dönemin bir başka Rus kaynağı da Rusya'nın (II. Yekaterina'nın) Ermeni yanlısı tutumunu, yani Karabağ'da onlara bir devlet yaratmak niyetini iyi açıklıyor. Kont Q.Potyomki'nin Çariçeye gönderdiği 1783 yılı 19 Mayıs tarihli belgeden anlaşılmaktadır ki, Kafkasya İşleri Genel Kumandanı, II. Yekaterina'nın arzusuna ve dini gereklere uygun olarak Asya'da (Karabağ'da) Ermeni-Hristiyan devleti kurmalı idi. I.Aleksander'ın bir dizi önlemleri ve onun yanı sıra I. Nikolay'ın İran, Osmanlı ile yürüttükleri başarılı işgalci savaşlar Ermenileri hayli umutlandırdı. Bu savaşları “Ararat ülkesinin ve Ermeni milletinin kurtuluş savaşı saati” olarak değerlendiren Gregor-yen kilise adamları faaliyetlerini daha da artırdılar.

Polonya'daki Ermenilerin Derbent civarına göçme isteklerine “yüksek düzeyde izin veren” I. Aleksander bu gibi belgeleri ile Ermeniperestliğini tescillemiştir. Çar'ın 1802 yılı 21 Aralık tarihli fermanında onun atalarının Ermeni halkına hediye ettikleri hukuk ve imtiyazların tamamen yürürlükte olduğu bir daha tespit ediliyordu.

Güney Kafkasların Rusya Tarafından İşgali ve Ermeni Meselesinde Yeni Bir Aşama

Kont İ. Qudoviçə gönderilen 1808 yılı 3 Aralık tarihli Çarlık yazısında da Ermenilerin himaye olunduğuna işaret ediliyordu. İmparatorun 1813 Eylülünde Ermenilere gönderdiği belgede, onların Çarlığa olan sadakati vurgulanıyor ve sürekli himaye olunacakları belirtiliyordu. Malum Kürekçay, Gülistan ve Türkmençay

I.Aleksander'ın bir dizi önlemleri ve onun yanı sıra I. Nikolay'ın İran, Osmanlı ile yürüttükleri başarılı işgalci savaşlar Ermenileri hayli umutlandırdı. Bu savaşları “Ararat ülkesinin ve Ermeni milletinin kurtuluş savaşı saati” olarak değerlendiren Gregor-yen kilise adamları faaliyetlerini daha da artırdılar.

İmparatorun
1813 Eylülünde
Ermenilere
gönderdiği
belgede,
onların Çarlığa
olan sadakati
vurgulanıyor ve
sürekli himaye
olunacakları
belirtiliyordu.

Anlaşmaları ile Rusya'nın Ermeni devletine dair tutum ve politikasının bir aşamasını özetlemek mümkündür. Bu anlaşmaların yazılı tahlili bu tür kanaatlere varılmasına imkân verir:

1. Bu ve diğer sözleşmelerle Güney Kafkasya'nın (Kuzey Azerbaycan'ın) da imparatorluğa katılmasının hukuki altyapısını elde eden Çarlık, Güney Kafkasya'da "Ermeni Devletinin kurulması" meselesine yeniden bakmak gereği duydu.

2. İmparatorluk devleti içerisinde Ermeni devletinin kurulmasının imkânsızlığı görüşü esas alındı.

Bu tür tasarrufları doğrulayan farklı görüş ve tarihsel olgular mevcuttur. Onların bir kısmı da

zaten Ermeni tarihçiliğinde kendisine yer bulmuştur. Rusya tarihçiliği de bu açıdan istisna teşkil etmiyor. Azerbaycan ve Türkiye araştırmacılarının çalışmaları da belirtilen konuyla ilgili pek politoloji ve gerçek materyallerle dikkati çekiyor. Bizim incelemelerimizde de Rusya'nın Güney Kafkasya'daki "Ermeni devletine" yeni yaklaşımı, 1828-1917 yılları arası dönemin süreçleri ve belgelerinin tahlili temelinde gözden geçirilmektedir.

Rusya'nın Güney Kafkasya'yı sömürgeleştirdikten sonra bölgede herhangi bir şekilde Ermeni devleti kurmaktan vazgeçtiğine dair görüş ve konumunu belirlemek için İ.Kanadpev'in araştırmasında bulunan tarihi-mantiki sorular anahtar rol oynuyor. 20 yıl Kafkasya'da yaşayan ve bölgede hızla gerçekleşen Ermenileştirmeyi kayda alan bu araştırmacının sorusu şöyleydi : "... Rus hükûmeti, tüm Kafkasların denizden-denize, Rostov'dan Trabzon'a uzanan bir Çarlığın kurulması görüşleri ile meşgul olanların hâkimiyeti altına geçmesi fikriyle ilgileniyor mu? Her zaman mücadeleciler olan tüm Kafkasyalıların sadece siyaset yapan Ermenilerin ekonomik kullarına dönüştürülmesi fikri Rusya'nın çıkarlarına uygun mudur?" Bizce, burada ek açıklamaya asla ihtiyaç kalmıyor.

Rusya-Ermeniler ilişkilerinde bizce, esasen, birinci tarafın çıkarları, politikaları ve faaliyetlerinin araştırmayı gerektirdiğinden Ermenilerle ilgili sorunlar bağlama göre incelenmiştir. Burada meseleye bu açıdan yaklaşırsak da yine de Ermenilerin konumlarına, niyet ve projelerine değinmek gerekir. Öyle ki, Türkmençay Anlaşması'ndan sonraki ilk dönemi ve durumu kendi niyetlerinden

hareketle değerlendiren Ermeniler Rusya'nın amaçları ile uzlaşmayan bir yaklaşım gösterdiler.

Ermenilerin Konumuna İlişkin Çelişkiler

“Ermeni vilayetinin” teşkilini (onunla ilgili konular bir sonraki paragrafta genişçe tahlil edilecektir), Güneybatı Azerbaycan’a kitlesel göçler vb. gibi umut verici gelişmeler Ermeni dini-siyasi adamları ve askerleri tarafından yanlış değerlendirildi. Örneğin, X. Lazarev “Kuzey Ermenistan (?) içerisindeki Özerk Ermeni Devleti’nin yaratılmasından bahseden özel bir proje” önerdi. Dahası diğer planlar ve düşünceler ortaya konuldu. Birçok Ermeni kaynağı gibi K.Arquťinski’nin X.Lazarev’e yazdığı 1827 yılı 15 Aralık tarihli mektup “ünlü” Nerses’in de “Ermeni Devleti’nin kurulmasını arzuladığını” açıklıyor. Mektubu yazana göre, Nerses’in fikrinin gerçekleşmesi, yani Ermeni Devleti’nin restorasyonu Rusya’nın sadece hayrına olurdu. Çünkü Çarlık bununla iki taraftan gelebilecek ani baskılara karşı sağlam ve emin siper kazanabilirdi.

Tarihçi T.Ağayan’ın yazdıklarından anlaşılıyor ki K.Arquťinski, X.Lazarev, N.Aştaraketsi “üçlüsünün” Ermeni ordusu oluşturmak niyetleri de vardı. Bu yönde de Ermeni Muhafızları Birliğinin, “iç sınır hizmetinin” düzenlenmesi vb. öne çıkarılıyordu. X. Lazarev bunların da Rusya için çok yararlı olduğunu yazarken tutumunu “Ermenilerin kendi sınırlarını kıskançlıkla koruyacakları ile” temellendiriyordu. Süreçlerin sonraki gelişimi gösterdi ki, Ermeni liderlerinin özerklik elde edilmesi ve kendilerine ait bölgeler oluşturulmasına ilişkin çeşitli projeleri gelecekte millî devlet kurmak planının bir parçasıydı ve ona hazırlıktı.

Bu gibi durumları esas alan M. Varandyan “araştırmalarında” 1826-1828 yılları Rusya-İran Savaşı’ndan sonra esasında “bir Rus Ermenistan’ının kurulduğuna” dair kanaatini yazmıştır. Anlaşılan, onu bu sonuca götüren şey o dönemde “Ermeni vilayetinin” teşkil edilmesiydi. Belki de söylenenlerin dikkate alınması yüzünden S. Qlinka da bu döneme ve Ermeni yanlısı süreçlere bakarak yazdığı kitaba “Ermenilerin Rusyalılarla Yakınlaşmasının Başarısı ve Mutlu Sonuçlar” , “Ermenilerin Ruslarla Ciddiyetle Yakınlaşması” vb. alt başlıklara ayırmıştı.

Çarlığın Ermenileri kullanarak onları aldatması konusunda fikir ve düşünceler onların “tarihşinaslığında” ifadesini bulmuştur. Önceleri Rusya’yı “Doğu Hristiyanlarının savunucusu” olarak değerlendiren E. Aknuni Çarlığın Güney Kafkasya’da Ermeni devleti kurmaktan kaçınmasını sonraki aldatılma saymıştı: “Nerses Ararat Ermeni vilayetinin bağımsızlığı konusunda Petersburg’dan gelen gizli veya resmi vaatlerle coşmuştu. Bağımsız Ermeni eyaletleri, özgür bir

“Tabii ki Çar hükûmeti Ermeni devleti kurmak niyetinde değildi. O, Ermenistan’ı (?) kendisinin eyaletlerinden birine çevirmeye çalışıyordu. Bu nedenle bağımsız Ermenistan’ın teşkilini önlemek için yeterince dikkatli tedbirler alınıyordu.”

Kilise, İslam boyunduruğundan kurtuluş... Ancak Rusların hâkimiyetleri tam olarak kesinleşince ve monarşist hükûmetin Müslümanları ezmek için ne Ermeni rahibine ne de halkına ihtiyacı kalmayınca rüzgâr değişti ve bambaşka kelimeler, hatta tehditler duyulmaya başladı.”

Diğer bir tarihçi T.Ağayan “Ermeni halkının tarihi kaderinde Rusya’nın rolü” eserinde yazıyor ki, “Tabii ki Çar hükûmeti Ermeni devleti kurmak niyetinde değildi. O, Ermenistan’ı (?) kendisinin eyaletlerinden birine çevirmeye çalışıyordu. Bu nedenle bağımsız Ermenistan’ın teşkilini önlemek için yeterince dikkatli tedbirler alınıyordu.”

H. Aknunin’in vurguladığı tehditler ve T. Ağayan’ın kaydettiği engeller kendini İ. Paskeviç-Nerses çatışmasıyla ve Paskeviç’in Nerses’i İmparatorluğun menfaatleri zararına hareket etmekle suçlamasıyla daha da açıkça görüldü. Bu hali İ.Paskeviç’in Nerses’in faaliyetleriyle ilgili açıkladığı fikirler ve ona karşı alınan tedbirler, ayrıca

A. Krasovskiye tuttuğu notlar da doğruluyor. Nerses’in faaliyetleri ile ilgili olarak Rus generalinde rahatsızlık yaratan konular arasında şunlar, özellikle seçiliyordu:

a) Nerses’in dini otoriteyle yetinmeyip tüm soydaşlarını siyasi etkisi altına alarak onlara başkan olmak istemesi (aslında, Nerses “Ermeni vilayetinde” Vali A.Krasovskiden sonra birinci şahıs idi);

b) Çarlığın menfaatlerine aykırı olarak Kilisesinin gelirlerini artırmaya çalışması (tabii ki gelecekteki planların gerçekleştirilmesi için);

c) Kilisenin korunması amacıyla Ermenilerden toplanan silahlı kuvvetlere kendi adına eğitim verdirmesi vb.

Rusya Devleti tarafından kendisine verdiği hizmetlerine göre kutsal A. Nevski nişanı ile taltif olunan Nerses daha sonra “gözden düştü” ve İ. Paskeviç’in ciddi suçlamaları ile yüzleşerek “cezalandırıldı.” V. Potto’nun da çalışmalarında belli olduğu gibi, Paskeviç-Nerses çatışmalarına başpiskoposun, Türkmençay Anlaşması ile belirlenen sınırlarla ilgili, Kafkasya’nın başhâkiminin “hata yaptığını söylemesi” ciddi etki göstermişti. V. Potto’nun dayandığı belgelerden de görünüyor ki, Nerses

henüz barış görüşmeleri sürecinde İ. Paskeviç'e başvurarak İran-Rusya sınırlarının Aras nehri boyunca değil, Maka Hanlığını da Çarlığa katarak, Osmanlı hudutlarına dek belirlenmesini istemişti. (Nerses bunu güya İran'ın bir keskin köşe gibi Rusya topraklarına girmesine izin verilmemesi için önermişti. Ve sözgelimi, V.Potto da onu haklı saymıştır). Bu tavsiyeyi kabul etmeyen ve kendisine hakaret sayan İ. Paskeviç'in tasarrufu ise şöyle olmuştu: Nerses Ermenilerin yerleştirildiği alanların kontrolüne müdahale etmektedir ve bu yüzden "Ermeni vilayeti"nin yönetimindeki fiili katılımından tamamen çıkarılmasının yanında onuruna dokunulmadan, hatta Kafkasya'dan uzaklaştırılmalıdır.

Paskeviç-Krasovski-Nerses üçgenindeki ilişkilerin, o dönemin bir dizi resmi yazışmalarında belirtilen, önemli noktaları (çıkarlar, çelişkiler, sonuçlar) Rusya'nın Ermeni devletine dair tutumunun açıklanması açısından oldukça faydalıdır. Bu, çok taraflı yazışmaların (Paskeviç, Dibiç, Ermeni Patriği Yefrem, Çar I. Nikolay, Bludov, Nerses, Biudov vb.) birçok somut ayrıntıları, Rusya'nın imparatorluk politikası ve Ermeni milli çıkarları meselesine ek açıklık getirilmesine temel ve olanak sağlar. Bu belgeleri bilimsel kullanıma hazırlayan V.Potto onları belirli bir noktaya kadar tahlil etmiş ve bazı konularla ilgili olarak basılacak düzeye getirmiştir. Ancak, bizce Rusya-Ermeniler ilişkilerinin tarihi ve perspektifleri, ayrıca Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı sürekli toprak iddiaları, askeri saldırısı, zaman zaman işlenen Türk-Müslüman katliamları bu yazışmaların bir daha gözden geçirilmesini gerekmektedir. Bu yazışmalarda ilgi çeken başlıca somut fikir ve tartışmalara dikkat edelim.

İ. Paskeviç'in Rusya ordusunun Genelkurmay Başkanı İ. Dibiç'e gönderilen bilgilerinde Nerses'in Rusya'ya münasebetindeki faaliyetine değiniliyor ve fitne fesatlarla dolu hayatı, şöhretperestliği, başına buyrukluğu vurgulanıyordu (V. Potto bunları Başpiskoposun Çar'ın gözünden düşürülmesi şeklinde değerlendirir). İ. Dibiç ise Kafkasya'nın başhakemine 1828 Temmuzunda gönderdiği belgede şunları açıklamıştı:

İmparatorun Nerses'in faaliyetinin çok zaman hükümetimizin çıkarlarına ters olduğunu kaydetmesine gerekçe olarak Başpiskopos'un Rusya'ya bağlanan vilayetlerle ilgili herhangi bir gizli niyetlerinin olup olmasına dair sorulara verdiği cevaplardan edinilen kanaattir. Bunlara kanıt olarak ise Ermeni gönüllü askerlerinin şikâyetleri akla gelmektedir: Nerses kendi adına onlara 25 yıl Kiliseye hizmet etmeyi vaat etmişti.

Başhâkimin Dibiç'e cevabını yansıtan belgeden ise aşağıdaki görüşleri ayırt edebiliriz: Çarlığa katılan vilayetlere dair gizli niyetlerin açıklanmaması; İran'la

Burada verilen örnekler gösteriyor ki, bir zamanlar Kuzey Kafkaslara yerleştirilen Ermeniler I. Petro tarafından onlara verilen imtiyazları esas almakta ancak imtiyazların bütün sorumluluklarından ise kaçınmaktaydılar.

savaşlarda Rusya'ya yardım ve sadakatli olması; ama dünyevi işlerde de kendi etkisini arttırmaya ve kendini tüm Ermeni halkının başkanı yerine koymaya çalışması; kendini Arpaçay kıyısının sahibi ve Türk reislerinin komşusu gibi görmesi; kendisinin özel menfaatlerini umum devlet meselelerinden ayırmaması vb.

İ. Paskeviç kendi cevabında aslında Ermeni hislerini açıklayan ve onların tarih boyu ayrı devletlerde yararlandıkları yöntemleri doğrulayan bazı olgulara göre belirli uyarılarda bulunmuştu. O yazıyordu ki, Nerses'in hakimiyetperestliği ve başına buyrukluğu Ermenilerin kendilerini kanunlarımızın etkisi ve faaliyetlerinin dışında tutmaya çalışan diğer tanınmış şahıslarına da sirayet edebilir.

Burada verilen örnekler gösteriyor ki, bir zamanlar Kuzey Kafkaslara yerleştirilen Ermeniler I. Petro tarafından onlara verilen imtiyazları esas almakta ancak imtiyazların bütün sorumlulukla-

rından ise kaçınmaktaydılar. Hatta hazineye zarar pahasına kendilerine verilen imtiyazların yeni gelenlere de uygulanmasına çalışmışlardır ki bu, bütün Kafkasyalı Ermenilerden de beklenebilir bir tutumdur. Söz gelimi, Kafkasya'nın baş yöneticisinin Nerses ve diğer din adamlarının, bütün Gregoryen Kilisesi'nin siyasi hâkimiyet niyetlerinden rahatsız olduğuna dair yeterli deliller vardı. Bunu Rus yazarlardan N.Şavrov'un bir açıklamasından da açıkça görmek mümkündür: "Türkmençay Anlaşmasına göre Ermeni Kilisesi Rusya'nın bünyesine dâhil oldu ve 'Katolikos' tüm dünya Ermenilerinin patriği haklarına tutuldu... Rus sınırlarında aslında kontrol edilmesi mümkün olmayan ve devlet içinde -kendi 'siyasi dindaşlarının' gözünde çok büyük nüfuzu olan- teokratik bir devlet meydana çıktı."

Kafkasya'nın baş yöneticisi, Nerses'in onun hatası saydığı ilginç bir konuyu da vurgulamıştı: "Maku ilçesinin elde edilmesi, orada zengin bir Ermeni manastırının yerleşmesini isteyen Nerses'e özellikle çok gerekiyordu" (aslında, bu dönemde Nerses gelecekteki Ermeni devleti için çok daha fazla arzular elde etmeyi öngörmüştü).

İ. Paskeviç'in ısrarı ile Kafkasya'dan uzaklaştırılan Nerses Bessarabiya, Ermeni topluluğuna başkanlık için Kişinev'e gönderilmişti. T. Ağayan bunun "aslında bir sürgün" olduğunu belirttiikten sonra "Ermeni özerkliği uğruna mücadelenin sona ermesi" gibi değerlendirmişti. Türkiye araştırmacısı M. Saray ise "Ermenistan Yol Ayrımında" adlı makalesinde Nerses'in sürgüne gönderilmesini "Ermenilerin Ruslara bağladıkları umutların, bağımsızlık hayallerinin bir kez daha sönmesi" gibi nitelendirmişti.

Ermeni patriği Yefrem'in, Çar'a yazdığı 1828 yılı 18 Ekim tarihli mektup da ilginçtir. Bu belgede Nerses'in görevine iadesini, Patrikliği'nin yönetimine getirilmesi istenmişti. Nerses kendisi ise Çarlığın Dini İşler üzere başreisi Bludov'a gönderdiği 1829 yılı 21 Ocak tarihli mektubunda Çar hükûmeti karşısında hizmetlerini hatırlatmakla beraber İ. Paskeviç'in ona gazez duymasının sebeplerinden bahsetmişti: Başpiskoposun belli konularda temasta

olduğu generallerle (Krasovski'den söz ediliyor) başkumandan arasındaki hoş olmayan ilişkiler; İran ile barış anlaşması yapılırken, Rusya'nın sınırlarına ait önemli bir maddede çizim hatasının kendisi tarafından ortaya çıkarılmasına tepki vb.

Nerses'in Bludov'a mektubunda açıklamalarına itiraz eden baş yöneticisi, onun tüm Ermenilerin Başpatriği olarak tanınmasına izin vermedi. Kendisi Bludov'a yazdığı mektubunda bu durumu şöyle ifade etmişti ki, "Bu talep, Rusya'nın çıkarları ve vilayetin huzuru açısından kabul edilemez". İ. Paskeviç, Nerses'e başka, A.Krasovski'nin de Kafkasya'dan uzaklaştırılmasını sağlamıştır. Genel kumandan "Ermeni vilayetinin" ilk Rus askeri komutanını (Krasovskini) Ermenilere aşırı himayedar olmakla eleştirmişti. Dibiç'e mektubunda A.Krasovskini Nerses'e tüm çalışmalara katılma konusunda sınırsız yetki vermekle; vilayetin nüfusunun 3/4'ünü Müslümanlar (bu Ermeni sahtekârlığına karşı çok tutarlı olgudur) oluşturduğu halde Ermenilere zarar verecek şekilde koruyuculuk göstermekte suçluyordu.

Tüm bu not edilenler bir daha doğruluyor ki, Güney Kafkasya'nın işgalinden sonra Rusya bölgede, keza Azerbaycan'ın Erivan, Nahçıvan ve Karabağ ilçelerinde

Tüm bu not edilenler bir daha doğruluyor ki, Güney Kafkasya'nın işgalinden sonra Rusya bölgede, keza Azerbaycan'ın Erivan, Nahçıvan ve Karabağ ilçelerinde ayrıca bir Ermeni devleti kurulmasıyla asla alakadar olmamıştır.

ayrıca bir Ermeni devleti kurulmasıyla asla alakadar olmamıştır. Hatta İmparatorluk genelinde özerk kuruma bile izin verilmemiştir. Buna yönelik Ermeni düşüncesi ve önerileri de kesinlikle kabul edilmemişti. Ama İmparatorluk sınırları içerisinde Ermenileri üstün tutma, onları himaye politikası yürütülmüştür. Bütün bunlara göre de, burada, H. Verdiyeva'nın bir fikrine katılmak lazım gelir: "Ermeni meselesi" Rusya'nın Müslüman doğusunun tutulması ve oradaki sömürge politikası için düşünülen stratejik etkinliğin ara aşaması idi.

Fakat birçok tarihi olay ve süreçlerin (1877-1878 yılları Rusya - Osmanlı Savaşı, Aya Stefano ve Berlin Anlaşmaları, I. Rus ve Genç Türkler devrimleri, Birinci Cihan Harbi vb.) etkisi sonucunda Çarlığın sınırlarında Ermeni devleti meselesi çeşitli taraflardan zaman zaman gündeme getirildi. Ve yine de Ermeni devleti kurmak için seçilen bölgelerden biri Güneybatı Azerbaycan ilçeleri (Erivan, Nahçıvan, Zengezur, Karabağ) oldu. 1877-1878 yılları Rusya - Osmanlı Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'dan olan Ermeni göçleri, esasen, Erivan bölgesinde meskûnlaştırıldı. Aya Stefano (Yeşilköy) Anlaşması'nın 16. ve Berlin Anlaşması'nın 61. maddeleri ile uluslararası ilişkiler gündemine getirilen "Ermeni meselesini" Rusya kendi jeo siyasetine uygun olarak dikkatte bıraktı.

Bu dönemden itibaren Rusya'nın rahatsızlığını artıran bir başka sebep ortaya çıktı. Çarlık artık uluslararası âlemde gündeme gelen "Ermeni meselesinin" onun sınırlarında Ermeni devletine dair bakış ve faaliyetleri canlandıracağından endişelenmeye başladı. Bunun için yeterince sebep de vardı ve yenileri de yaratılıyordu. Bunlardan birini de Doğu'da Müslüman Asya'da nüfuz çevrelerini artırmak uğruna gittikçe artan Rus -İngiliz rekabeti oluşturuyordu. Rusya'nın Güney Kafkasya'da, Uzak Doğu'da ve Orta Asya'daki askeri başarıları İngiltere'nin Anadolu'da, Fars Körfezi bölgesinde ve Hindistan'daki stratejik çıkarlarını tehlikeye düşürüyordu.

Bu durum da İngiltere'yi daha faal hâle getirdi ve Rusya'nın genişlemesinin engellenmesi çabalarını hızlandırdı; bu yönde yeni yollar, araçlar bulunması işini yoğunlaştırdı. Bunlardan biri de Ermeni meselesinden Osmanlı ile birlikte, ayrıca Rusya aleyhine de yararlanmak oldu. Fransa basını ve Petersburg'da çıkan "Novosti" gazetesinin bunları dikkate alan yazılarında böyle bir önemli, düşündürücü hüküm vurgulanmıştı: "Mısır olmasaydı Ermeni meselesi çıkmazdı."

Gerçi bir zamanlar Londra'ya gelerek Birleşik Krallık Bakanı R.Solsberi'den "Ermeni Devletinin kurulmasına" yardım dileyen Eçmiedzin (Ermenilerin Kilise

merkezlerinin bulunduğu şehir) temsilcisi bunları duymuştu: “Siz İngiltere’den ne umuyorsunuz? Sizi kötü bir akıbet beklemesini istemiyorsanız, sakın olun ve sabredin. Halkların tarihi, talihleri günlerce düzelmüyor. Şartları zorlamak olmaz. Her şeyin zamanı var.” R.Solsberi sonraları konuşmalarından birinde böyle bir mecazi ifade de kullanmıştı: “... İngiliz donanması Ararat dağlarında yüzemez.”

Araştırmalarında İngiltere’nin Ermeni meselesini Rusya’ya karşı kullanmak sorununa da yer ayıran Türk araştırmacı M. Saray’ın bazı kanaatleri dikkat çekicidir. O yazıyor , “Ruslar 1828-1829 yılları harbinden sonraki dönemde kurdukları küçük Ermeni tampon bölgesini (Erivan ve Nahçıvan ilçeleri, yani “Ermeni vilayeti” öngörülüyor) yine kendi idareciliklerinde genişleterek bir Ermeni devleti (bu fikirle anlaşmak olmuyor.) hâline getirirken, İngilizler de Güney Kafkasya’dan Basra ve İskenderun Körfezlerine kadar uzanacak bir Ermeni devleti kurma hareketine giriştiler” (Bu arazi

Güneybatı Azerbaycan’ı da kapsıyordu). Yazara göre, İngilizlerin bu işteki temel amacı Rusların güneye inmelerine engel olacak ve onları İngiltere sömürgelerinden uzak tutacak bir tampon Ermeni devleti yaratmaktır. İngiliz denetiminde olacak bu devletin kurulmasında Ermenilerin istiklali ile ilgili düşünce yoktur. Böyle bir oyuncak devletin kurulabilmesi nedenini ise diğer bir Türk tarihçi K.Gürün aydınlatmıştır. O, “Ermeni Dosyası” eserinde yazıyor ki, İngiltere Ermenilere devlet kurmayı öngördüğü arazilerin her yerinde onların azınlıkta olduklarını ve azınlıkta kalan halka göre devlet kurmanın riskli olmasını esas alarak bu niyet - planını gerçekleştirmekten vazgeçmişti (Bu bölgelerdeki nüfusun etnik yapısına ait incelemeleri ise İngilizler kendileri yürütmüşlerdir).

V. Qurko - Kryajin ise, İngilizlerin geri çekilmesini bu konuda “Rus hükûmeti herhangi bir devlet tarafından serbest harekete yol vermeyecektir” bildirisinden ileri gelebileceği sonucuna dayandırmıştır. Ona göre, Rusya bu dönemde artık açıkça “Asya’da Ermenilerin münhasıran imtiyazlardan yararlandıkları bir arazinin kurulması” fikrine karşı çıkıyordu. Söz gelimi, sonraları Sovyet Rusya Halk Dışişleri

İngiltere Ermenilere devlet kurmayı öngördüğü arazilerin her yerinde onların azınlıkta olduklarını ve azınlıkta kalan halka göre devlet kurmanın riskli olmasını esas alarak bu niyet - planını gerçekleştirmekten vazgeçmişti.

Rus Dışişleri
Bakanı bu
konuya adeta
bir özet vererek
 demişti : “Bize
Ermenistan
gerekir,
Ermeniler değil.

Komiseri G. Çiçerin de belli uzun dönemli amaçlara göre, “Ermeni Dostları Birliği” adlı kuruma 1923 yılı 25 Ocak tarihli mektubunda, Anadolu’da - Türkiye topraklarında ayrıca “Ermeni yurdu” oluşturulmasına karşı çıkmıştı.

Ermenilerin 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı’da devlete karşı yaptıkları ve Batı tarafından desteklenmeleri Rusya’yı daha da korkutmuştu. Bunu dönemin Rus diplomatik kaynakları da yeterince açıklıyor ve onaylıyor. Örneğin, Çarlığın Londra’daki Büyükelçisi yazıyordu: “Ermeni

suçludur, hayır arzulayan değildir. Sadece Kafkasya’da değil, her yerde kabahatli. İmparatorluğun toprak bütünlüğü için tehlikelidir.” Bu fikir, bizce, Çarlığın sınırları da dâhil olmak üzere Güneybatı Azerbaycan’da “Ermeni devleti kurulması meselesinde” yürütülen Rus politikasının mahiyetini tam açıklamaya tutarlı dayanak verir.

Bu dönemde Rusya diplomasisinin ünlü bir ifadesi de ortaya çıkmıştı. B. Qurko - Kryajin bu ifadenin Dışişleri Bakanı A. Lobanov - Rostovski tarafından bile söylendiğini yazıyor : “... Çarlık diplomasisi... ‘başka bir Bulgaristan’ kurulmasına izin vermeyeceğini beyan etti.” Burada Rusya’nın kapsamlı yardımı ile Osmanlı’dan ayrılan Bulgaristan’ın onun vassalı olmaktan imtinasına işaret ediliyor ve Ermeni devleti sorunu öngörülüyor.

Türkiye’nin en tanınmış Ermeni araştırmacılarından E. Uras ise bu cümleyi sadece bakanın değil, istişareler için Londra’dan Petersburg’a gelen, Rus büyükelçisinin de kullandığını belirtiyor: “Sınırlarımızda bitişik ikinci bir Bulgaristan istemiyoruz.” Rus Dışişleri Bakanı bu konuya adeta bir özet vererek demişti : “Bize Ermenistan gerekir, Ermeniler değil.” Bazı çalışmalarda bu cümle “Biz Ermenisiz Ermenistan istiyoruz” gibi de söylenmiştir.

20. yüzyılın başında “Taşnaksütyun” ve diğer siyasi-dini güçler Ermeni devletinin yaratılması, onlara göre ise “Büyük Ermenistan kurulması” için merkezi dayanak yeri olarak Güney Kafkasya’yı seçtiler. Ve bu zaman doğal olarak da, esas dikkat Güneybatı Azerbaycan topraklarına, yani Erivan, Nahçıvan, Karabağ ilçelerine yöneltildi. Bu karara etki gösteren faktörler arasında aşağıdakileri özel olarak belirtmek gerekir:

1) Osmanlıdaki bozgunculuk, terör vb. faaliyet-lerinin bir sonuç vermemesi,

onların perspektifsizliği.

2) Güneybatı Azerbaycan''da bütünleşik Ermeni etnik varlığı ve demografik koşulların onların lehine değişmesi.

3) Balkanlar''da gelişen süreçler ve sonuçları.

4) Rusya İmparatorluğu'nda güçlenen devrimci-ulusal hareketler vb.

“Taşnaksutyun” Partisi'nin bu tür planlarına tam güven hâsil etmek için onun sadece bir, ama başlıca belgesine göz atmak yeter. Onun 1907 yılındaki kurultayında kabul edilen programının I. Bölümünün “B” maddesinde yazılıyordu: “... 5. Kafkas Demokratik Cumhuriyeti Rusya'nın federatif cumhuriyetin terkibi bir parçasıdır... 8. Kafkas Cumhuriyeti en geniş yerel özerkliğe sahip olan kantonlara ayrılır. Topluluklar özerkliklerden eşit olarak yararlanırlar.”

Taşnakların bu gibi görev-önerileri aslında Güneybatı Azerbaycan'da onlar için devlet kurulmasına yol açıyordu ve sonraları öyle de oldu. Onların uygulama taleplerine dair bazı çağrılarını da buna hizmet ediyordu. 20. yüzyılın başlarında onlar “şimdiki Rusya imha olsun ve yaşasın Federatif Rus Cumhuriyeti” diyerek Rusya içerisinde Ermenistan, Gürcistan, Kuri, Dağıstan gibi bağımsız 110 cumhuriyetin olmasını istiyorlardı (Görüldüğü gibi, burada Azerbaycan Cumhuriyeti'nden hiç söz edilmemektedir).

Güneybatı Azerbaycan topraklarında Ermeni devletinin kurulmasına dair meseleleri gözden geçirirken 20. yüzyılın tam başlangıcında kendisini açıkça gösteren bir hâle de dikkat etmek önemlidir. Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve Sosyal Hareketler Devlet Arşivi'ndeki belgeden belli oluyor ki, Rusya'nın yardımı hakkındaki beklentileri boşa çıkan Ermeniler “bağımsızlığı” düşlemeye başladılar ve gelecekte özgür olmak için Rusya arazisini (Güneybatı Azerbaycan'ı) merkez olarak seçtiler.

20. yüzyılın öncesine ait bir Rus kaynağı, Kafkas temsilcisi Kont İ. Vorontsov-Daşkov'un İmparator II. Nikola'ya 10 Ekim 1912 tarihli mektubu da incelenen konularla ilgili hayli malzeme veriyor. “Krasniy-arşiv” dergisinin 1928 yılında

Rusya'nın yardımı hakkındaki beklentileri boşa çıkan Ermeniler “bağımsızlığı” düşlemeye başladılar ve gelecekte özgür olmak için Rusya arazisini (Güneybatı Azerbaycan'ı) merkez olarak seçtiler.

Çar elçiye şunları söylemişti :
 “Anadolu’da, tabii ki Ermenilerle meşgul olacağım. Onları tekrar Türk boyunduruğu altında bırakamam. Ermenistan’ı (Osmanlı’nın doğu eyaletleri) almalı mıyım? Bunu ancak Ermenilerin isteği ile yaparım.

çıkın 1. sayısında yayımlanan bu mektupta temsilci Çarlığın Ermenilerle ilgili politikasına dair bazı fikir ve önerilerini açıklamıştı. Anti-Ermenistancı politika yürüten önceki temsilci Qolitsından farklı olarak Ermeni-yanlısı İ.Vorontsov - Daşkov mektupta, geri, 19. yüzyılın 90’lı yıllarında, daha somut söylersek, Lobanov-Rostovski’nin Dışişleri Bakanlığı döneminde, “Rusya’nın Ermeniler hakkındaki tarihi politikasında yaşanan keskin değişikliği” öne çekmiş ve onun sonuçlarından bahsetmişti. Rusya genelinde Ermeni kilisesine karşı yönelen başarısız eylemler, tüm Ermeniler arasında anti-Rus ruh hali vb. durumlar, temsilci tarafından, başlıca sonuçlar olarak gösterilir. Eşi Ermeni olan temsilci mektubunda ayrıca “Ermenileri himayeye dair tarihi Rus politikasına dönmenin zamanının geldiğini” yazıyor ve mevcut koşullarda bunun formlarının bulunmasının zorunluluğunu bildiriyordu.

Azerbaycan arşivlerinden ortaya çıkan belgelerden birinden bu da belli oluyor ki, Taşnaklar dönemin gerçeklerini dikkate alarak belli siyasi manevralar yaptılar. Onlar, Ermeni halkının özerkliği fikrini 1910 yılında parti programından çıkararak bunun uzak geleceğin işi olduğunu bildirdiler.

Birinci Dünya Savaşı arifesi ve dönemi de Rusya sınırlarında Ermeni devletine dair birtakım yaklaşımları ortaya çıkardı. Çarlığın siyasi-askeri elitinin tanınmış simaları tarafından söylenen farklı görüşler, pozisyonlar ve önerilerin çoğunda bir ortak yön kendini açıkça gösteriyordu: “Rusya devleti kapsamında, herhangi bir şekilde, Ermeni devleti mevcut olamaz!”

Rusya’nın siyasi çevreleri (II. Nikolay, S.Sazonov, P.Milyukov vb.) Büyük Savaş arifesinde Osmanlı Ermenileri ile ilgili konulara alaka gösterecekler de Çarlık dâhilinde “Ermeni meselesinin” varlığı ve çözümüne dair fikir ve çağrılarını kararlılıkla reddettiler. Birinci Dünya Savaşı’nın ilk zamanlarında da Rusya genelinde Ermeni devletine kesin olarak karşı konum aldılar.

II. Nikolay'ın 21 Kasım 1914 yılında Fransa'nın Moskova Büyükelçisi P. Paleoloq ile sohbetinde değindiği noktalara bakalım. Çar elçiye şunları söylemişti : "Anadolu'da, tabii ki Ermenilerle meşgul olacağım. Onları tekrar Türk boyunduruğu altında bırakamam. Ermenistan'ı (Osmanlı'nın doğu eyaletleri) almalı mıyım? Bunu ancak Ermenilerin isteği ile yaparım. Aksi takdirde onlara bağımsız bir yönetim kuracağım. Her hâlde İmparatorluğa Boğazlardan serbest bir geçiş sağlamak zorundayım..."

Bize göre, İmparator'un dediklerinin ayrıntılarına bakılırsa en fazla dikkati son cümlede belirtilen fikre yöneltmek gerekir. Bu cümle, Ermeniler için Rusya sınırları dışında, yani Doğu Anadolu'da kurulması öngörülen "bağımsız rejimlerin" Çarlık için niçin gerektiğini bir daha yeterince açıklıyor.

Çar'ın söylediklerinden üzerinde durulması gereken diğer bir husus da onun mütereddit konumudur, yani "Ermenistan'ı almalı mıyım?" , yoksa Ermenilere "bağımsız bir rejim mi kurmalıyım" ikilemi karşısında kalması, tereddüt göstermesidir. Tarihi olayların az sonraki gelişimi II. Nikolay'ın "Ermenistan'ı tutmak" düşüncesini seçtiğini ispatladı. Bununla ilgili Sn. Uras'ın böyle bir tasarrufunu burada hatırlatmak lazım gelir. O, araştırmasında yazıyor ki, Çarlık Rusya birdenbire Ermenilerden yüz çevirdi, işgal ettiği Erzurum, Van vb. bölgeleri Ermenilere vermek yerine, bu arazilerin Rusya topraklarına katılması fikrini ortaya çıkardı. Buradan da açıkça görülmektedir ki, az önce Patrik V. Gevorg "Ermenileri en parlak gelecek bekliyor" mesajını veren II. Nikolay sadece Rusya genelinde, hatta ondan dışında bile, yani küçük Asya'nın doğusundaki (Güneybatı Azerbaycan'la sınırdaki) Osmanlı vilayetlerinde bağımsız Ermeni devleti kurmaya razı olmamıştı.

Rusya'nın tanınmış siyaset adamlarından P. Milyukov'un 4 Ocak 1915'teki konuşması da Rusya-Ermeniler (özellikle de onların devleti açısından) ilişkilerindeki İmparatorluk yararlarının üstün tutulmasına dair tam güvencesi yönünden önemlidir. Bu konuşma sırasında söylenen bu hüküm de herhangi bir ek açıklamaya ihtiyaç duymuyor: "benim için Ermenilerin istedikleri değil, Rusya için elverişli olan önemlidir."

Rusya'nın Kafkasya ordusunun başkomutanı, General Yudenic'in bazı beyanlarda ve teklifi de Çarlığın Ermenilerin niyetlerinden doğan kaygı ve rahatsızlığının nedenini öğrenmeye yeterli gerekçe verir. Çarlık ordusu generalinin bu fikri Ermeni hasleti ve politikasını tüm çıplaklığıyla gösteriyor: "... Ermenilerin ellerine geçirdikleri toprakları savaştan sonra geri almak veya ele geçirilenlerin kendilerine ait olmadığını ispatlamak zor olacaktır." Söz gelimi, buna benzer bir değerlendirmeyi de Ermenilere büyük hizmet gösteren A. Qriboyedov henüz 1828 yılında "Ermenilerin ilk kez bırakıldıkları toprakları ebedi sahiplenecekleri... " şeklinde vurgulamıştı.

Yudeniç'in teklifi de dikkat çekicidir. O, Rus birliklerinin Osmanlı'dan gasp ettiği arazilerde, Fırat nehri kıyılarında bir Kazak (Kozzak) memleketinin oluşturulmasını teklif etmişti.

Yudeniç'in teklifi de dikkat çekicidir. O, Rus birliklerinin Osmanlı'dan gasp ettiği arazilerde, Fırat nehri kıyılarında bir Kazak (Kozzak) memleketinin oluşturulmasını teklif etmişti. General yazıyordu : "Bu hudut topraklarının Rus göçerlerine verilmesi bana çok uygun görünüyor." Onun bu fikir ve önerileri Kafkas temsilcisi İ. Vorontsov-Daşkova'nın 1915 yılı 5 Nisan'da yazdığı 1 (482) sayılı bilgi vesikasında yer bulmuştu. Ve ilginçtir ki, temsilci bu belgeye "aynı fikirdeyim" ifadesini yazmıştı.

Yudeniç ve diğerlerinin bu gibi teklifleri dönemin Rus basınında da aydınlatılmıştı. Örneğin, "REC" gazetesinin 1916, 28 Temmuz tarihli sayısındaki bir yazıda hükümetin bazı projelerinden söz ediliyordu. Aynı belgelerden belli oluyor ki, Türkiye Ermenistan'ının (ifade yazıdandır - T.Ş.) işgal edilmiş yerlerine (Güneybatı Azerbaycan'la

komşu bölgelere - T.Ş.) Rus göçerlerinin yerleştirilmesi projesi geçenlerde Duma'da da müzakere edilmişti. Gazetede, ayrıca kaydediliyordu ki, bu proje ile birlikte Türkiye Ermenistan'ına Kazakların yerleştirilmesi projesi vardır. Bu projeyi ileri sürenler Rus Ermenilerini Türkiye Ermenilerinden ayıracak, Ruslarla doldurulmuş, oldukça geniş bir bölge kuracaklardı. Burada güdülen temel amaçlardan biri de, Osmanlı ve Rusya Ermenileri arasında , "Rus-Kazak hattı" çekmekten ibaretti.

Birinci Dünya Savaşı dönemine ait diplomatik yazışmalarda da Çar hükümetinin Osmanlı ve Rusya Ermenilerinin niyetleri ile ilgili aldığı konuma dair birçok açıklamalara rastlanır. Böyle belgeler arasında ise İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi J. Byukenenin S. Sazonov'a 1916 yılı 11 Mart'ında, İngiltere'nin olağanüstü temsilcisi M. Sayks'ın J. Byukenen'e 1916 12 Mart tarihli mektupları; S. Sazonov'un 1916 yılında Çar II. Nikola'ya sunduğu bilgiler öneme sahiptirler. Bu belgelerde ünlü Sykes-Pico Sözleşmesi'nin gerçekleştirilmesine dair konulara değinilmiş, keza Doğu Anadolu Ermenilerinin idaresine ait plan - projeler gözden geçirilmişti.

Belirtilen yazışmalarda bizim araştırma konumuzla ilgili hususlar da mevcuttur. Öyle ki, M. Sayks'ın J.Byukenen'e yazısında Türk egemenliği altında bir Ermeni hükümeti kurmanın ikinci bir Bulgaristan oluşturmak demek olması vurgulanıyordu. Dayanağı olmayan bu plan ayrıca "Böyle bir Ermenistan Kafkasya'da çatışma başlatacaktır..." gerekçesi ile kabul edilmemişti. "Ermenistan'ı

tamamen Rusya'ya teslim etmek..." seçenek-projesi ise Kafkasya'da, özellikle de Güneybatı Azerbaycan'da Ermeni siyasi güçlerinin (Taşnaklar vb.) kuvvetlenmesi ihtimalinden makul sayılmamıştı.

Dönemin Genel Rus diplomatı S.Sazonov'un Kafkasya'nın o dönemki temsilcisi, büyük Knyaz (Çar'ın amcası) Nikolay Nikolayeviç'le yazışmalarına da burada kısaca dikkat etmek gerekir. Sazonov'un Nikolayeviç'e gönderdiği 1916, 27 Haziran tarihli (540 sayılı) mektupta Doğu Anadolu (Osmanlı) Ermenilerinin yönetimine dair iki görüş ve bunların gerçekleşmesinin Rusya (Kafkasya da dâhil olmak üzere Güneybatı Azerbaycan) Ermenilerinin yönetimi ile ilgili konulara etkisi, Çarlığın bu alandaki çıkarları tahlil ediliyordu.

Temsilcinin 1916, 16 Temmuz tarihli, 21083 sayılı cevabi mektubundaki bir nokta dikkat çekicidir. Aynı hususta kanaatimiz şudur ki, Çarlık Rusya dışında, yani yeni ele geçirilen Osmanlı vilayetlerinde (Erzurum, Van, Bitlis vb.) de Ermeni devletinin kurulmasına asla olumlu bakılmıyordu. Temsilci bu mektubunda şunu belirtir: "Bugünkü Rusya'nın sınırları içinde bir Ermeni meselesi, benim inancıma göre, kesinlikle mevcut olmayıp, böyle bir sorunun düşünülmesine bile gerek yoktur. ... Rusya'nın himayesi altında bir bağımsız Ermenistan teşkili meselesine temas etmek doğru değildir."

Çarlıkta söz sahibi olan siyasi figürler, devlet adamları ve yüksek rütbeli askerlerin az önce gözden geçirdiğimiz yaklaşım ve konumları Ermeni Patrikliği ile siyasetçilerinin sonraki itirafları ile sonuçlandı. Temsilci Nikolay Nikolayeviç'in Patriği Tiflis'e çağırarak ona "Rusya'da, Yakutlar meselesi olmadığı gibi, bir Ermeni sorunu da yoktur." Söylemesin baş Gregoryen papazının bu tepkisi (acı itirafı) de tüm Ermenilik bilincine, bizce, ders olmalıdır: "Mülteci Ermenilerin Rusların işgal ettikleri yerlerine dönerek yerleşmelerine, tarlalarını ekmelerine bile izin verilmedi. Kalanlara da kaçmaları için birçok baskılar yapıldı. Bu suretle Rusya'nın Ermenisiz Ermenistan siyaseti bir kere daha hayata geçirildi. Bağımsız Ermenistan için Rusya'dan yardım bekleyen Ermeniler, tüm tarihlerinde olduğu gibi, bir daha Rusya'nın gayelerine alet edilmiş oldular. Terk ettikleri yerlere bile dönerek yerleşmekten mahrum oldular."

Taşnakların liderlerinden Av. Kaçaznuni de bu yönde itiraf niteliğinde düşünceler dile getirmişti: 1915 yılının ikinci yarısı ve tüm 1916 yılı bizim için genel yas, umutsuzluk dönemi idi; Ruslar bizi aldattılar, bize ihanet ettiler, bilerek sert

**Türk egemenliği
altında bir
Ermeni hükümeti
kurmanın ikinci
bir Bulgaristan
oluşturmak
demek olması
vurgulanıyordu.**

Bu suretle Rusya'nın Ermenisiz Ermenistan siyaseti bir kere daha hayata geçirildi. Bağımsız Ermenistan için Rusya'dan yardım bekleyen Ermeniler, tüm tarihlerinde olduğu gibi, bir daha Rusya'nın gayelerine alet edilmiş oldular.

davrandılar. Ermenistan'ı (Doğu Anadolu'dan bahsediliyor) istila ettiler, yerli Ermenileri Türkler yok edebilsinler diye öylece bıraktılar. (?) Sonra da o yerlerden çekilmek suretiyle Ermenistan'a yerleşmeciler koymak, oralara Kazakları yerleştirmek, Lobanov'un ünlü planını gerçekleştirmek istediler. Bu iyice bilinmelidir ki, Rusların gayeleri her ne olursa olsun Türkiye Ermenilerini kurtarmak değildi ve hiçbir zaman da olmamıştır, gerçekten böyle bir şey olmazdı. Biz onlara kendi isteğimizle hizmet ettik, gerçekte ise onların gayeleri için çalışmış olduk.

Bu gibi, hiç ders ve sonuç çıkarılmayan, Ermeni itirafları zaman zaman devam etmiştir. Daha açık ve keskin mahiyette bir itiraf az sonra Ermenilerin Kars Anlaşması'ndan ciddi şekilde memnun kalan bölümü tarafından yapılmıştı. Onların Tebriz'de yayınlanan "Hayk" adlı gazetesinin 1921 yılı 13 Kasım tarihli sayısında çıkan yazılardan biri bu sonuçla bitirilmişti: "Ermeni halkının kurtarıcısı Rusya'ya beslediği umutlar sadece yalandır ve Ermenistan onun kurbanıdır."

Sovyet Devrimi Sonrasında "Tek ve Bölünmez Rusya" Politikası

Rusya'nın Ermeni devletine dair politikasının tam manzarasını açıklamak ve göstermek amacıyla oluşturduğumuz incelememizin kronolojik çerçevesi dışına çıkarak 1917 Şubat Devrimi'nden hemen sonraki süreçteki gelişmelere de kısaca göz atmayı isabetli buluyoruz. 1917-1922 yılları arası farklı sosyal-siyasi içerikli, ancak "Birlik ve bölünmezlik" yanlısı olan Rusyalıların devlet politikalarında Kafkasya (Güneybatı Azerbaycan'da) ve Ermeni devleti sorunu çeşitli amaçlar düzleminde ele alınmıştır.

Rusya'da 1917 yılında Şubat Devrimi'nden sonra kurulan geçici hükümet ile Ekim Darbesi sonucunda oluşturulan Sovyet hükümetleri ve iç savaş dönemindeki "beyaz orduların" (Kolçak, Denikin vb.) hâkimiyetleri esnasında da Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Ermeni yönetimine belirli yaklaşım ve konumlar geliştirilmiştir. Yardımcılarından biri de Ermeni Xondkaryan olan A. Kerenski'nin başkanı olduğu geçici hükümet de "Tek ve bölünmez Rusya" politikasına sadık kalarak ülkede

Ermeni devletinin varlığını kabul etmedi. “Tek ve bölünmez Rusya” politikasını farklı araç-biçimlerle sürdüren Sovyet hükûmeti de sadece Finlandiya ve Polonya’nın bağımsızlıklarını tanıdı. V. Lenin etrafında birleşip Çarlığı (Romanovlar sülâlesini) ve geçici hükûmeti deviren Rusya halklarının birlikte yeni Sovyet sosyalist toplumunu kurmaları daha maksada uygun idi.

“Kızıl” ve “Beyaz” Rusyalıların yardımı ile Bakü’de kurulan “Ermeni Sovyet hükûmeti” (ifade Taşnak liderlerinden olan A.Xatisyana aittir), yani Halk Komiserleri Kurulu (Bakü Komünü), kan emici haydut Andranik Ozanyan’ın Zengezur’un bir bölümünde oluşturduğu “Küçük Ermenistan” vb. kurumlar geleneksel Rus politikasına, yani “Tek

Rusya’nın kurulmasına” ve bu amaçla da Kafkasya’nın (Güneybatı Azerbaycan dâhil) yeniden işgaline hizmet ediyorlardı. Bunları Andranik’in 1918 Temmuz’unda Nahçıvan’ı Sovyet Rusya’nın ayrılmaz bir parçası ilan etmesi, Denikin’in onunla ilişkiler kurması (45, s. 130) vb. olaylar da yeterince doğruluyor.

Böyle bir tarihi olguyu da burada vurgulamaya lüzum vardır. V. Lenin’in başkanlığındaki Rusya Sovyet hükûmeti de 1917 yılı Aralık 29 duyurduğu 13 sayılı deklarasyonla (Türkiye Ermenistan’ının özerkliği hakkında) aslında Ermeni devletine ait faaliyetlerin başlıca ağırlık merkezinin Doğu Anadolu’ya geçirilmesine öncelik vermişti. Söz gelimi, Andranik bu deklarasyonu son yüzyılın Rusya tarihindeki Büyük Ermenistan’ın kurulmasına cevaz veren ilk resmi belge olarak nitelendirmişti. Görüldüğü gibi eski İmparatorluğun başka isim altında ve farklı şekilde toparlanmaya çalışan Lenin, Rusya’da kendi sınırlarında Ermeni devletinin kurulmasına ilgi duymamıştı.

“Beyaz ordular” (Kolçak, Denikin vb.) Hükûmetlerinin birtakım belgeleri, onların Ermeni devletine dair tutumlarını öğrenmemize yardımcı olmaktadır. Kolçak (Omsk) hükûmetinin 1919 Paris Barış Konferansı için hazırladığı “Boğazlar Meselesine Dair” ve “Rusya’nın Deniz Sınırları” başlıklı raporlarının yanında “Ermeni meselesi” ile ilgili de bir rapor tertip edilmişti. Belgede ifade edilen birtakım hükümler arasında birinci madde çok dikkat çekicidir: “Devletleri, Ermeni devleti kurmaya yönelik Ermeni taleplerinin temelsizliğine ikna etmeli.” Bu Konferansta “Beyaz-ların hâkimiyetlerini” temsil eden S.Sazonov’un “Rusya’nın Ermenileri himaye altına alacağı” açıkla-

“Tek ve bölünmez Rusya” politikasını farklı araç-biçimlerle sürdüren Sovyet hükûmeti de sadece Finlandiya ve Polonya’nın bağımsızlıklarını tanıdı.

Görüldüğü gibi eski İmparatorluğun başka isim altında ve farklı şekilde toparlanmaya çalışan Lenin, Rusya'da kendi sınırlarında Ermeni devletinin kurulmasına ilgi duymamıştı.

masına Kolçak hükûmetinin tepkisi şöyle olmuştu: "Hükûmetimiz bu konunun tekrar canlandırılmasının yararlı olmayacağı kanaatindedir."

A. Denikin ("Gönüllü Ordu") hükûmetinin faaliyetleri de Ermeni meselesini çeşitli açılardan ele almıştır. General sonraları sürgünde iken kaleme aldığı "Rusya'da Sivil Çatışmalar Tarihi" isimli hatıralarında yazıyor ki, İngilizlerin silahlı müdahalesi hesabına iki bağımsız Tatar, yani "Güneybatı" (Kars Cumhuriyeti öngörülüyor) ve "Araz" ("Araz" olmalıdır ve Nahçıvan ilçesindeki Türk-Araz Cumhuriyeti anlaşılmalıdır) devletlerinin devrilmesinde görev alan Ermeniler onların arazilerini de Zengezur ve Şuşa bölgelerinde ilan edilen "Andranik Cumhuriyeti'ne" dâhil etmişlerdir; Kars bölgesini ve Erivan ile çevresini de ele geçirmişlerdi. Denikin hükûmetinin birçok belgelerinin ve generalin hatıralarının en dikkat

çekici konularından birini de "...Ermenilerden kendi amaçları için yararlandıklarının" açıkça bildirilmesi oluşturmaktadır. Generalin, garezlerle dolu faaliyetleri ve çelişkili, karmaşık fikir ve yaklaşımlarla dolu olan anıları Denikin Rusyası'nın Ermeni devleti sorununun aydınlatılmasını sağlar.

Ermeniler için çalışmak adı altında onları kullanmayı bir siyaset şekline dönüştürenlerden biri sayılan S.Sazonov'un Paris Barış Konferansı arifesi ve sırasında seslendirdiği mülahazalar ve sergilediği tutum da ilginçtir. Burada sadece onun bazı konulara tam açıklık getiren iki önemli görüşünü hatırlatmakla yetiniyoruz: Birincisi, Ermenilere devlet oluşturulmasının önündeki en önemli tarihi sorununu S.Sazonov haklı olarak doğal bir mutlak bir gerçekte, yani "... Ermenilerin kendilerinin sayabileceği bir toprağının olmaması gibi temel bir unsurda" görüyordu. İkincisi, o kendi anılarında Ermenilerle "sadece ve yalnızca insanlık adına" ilgilendiğini yazmakla bazı noktaları da açıklamıştı.

Yeri gelmişken, Ermeni devleti için gereken arazi meselesinin problemliliğini 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Rambon da vurgulamıştı. Bununla ilgili demişti ki, "Ermenistan, Bulgaristan veya Yunanistan'a benzer, doğal sınırları devlet yaratamaz, çünkü Ermenilerin diğer uluslardan çoğunlukta oldukları bir bölge bulmak mümkün değil... Eğer Avrupa Ermenistan kurmayı teklif ederse, yeni devletin sınırlarını çizmek neredeyse mümkün olmayacaktır. Bu tür güçlkle

yarı özerk, ayrıcalıklı eyaletin tahsis edilmesinde de karşılaşılır. Ermenistan nerede başlar ve nerede biter...?”

Sonuç

Bu konuya ait incelemelerimizi birleştirerek vardığımız bazı kanaatleri de açıklamak gerekir. Yani Çar hükûmeti Rusya İmparatorluğu kapsamında, somut olarak ise Güneybatı Azerbaycan topraklarında Ermeni devleti kurmaya asla ilgi göstermese de onun politikaları, gerçekleştirdiği eylemler aslında sonraları bu sonucun elde edilmesine imkân tanıdı.

Çarlığın Güneybatı Azerbaycan'a periyodik olarak düzenlediği Ermeni göçleri ve bunun sayesinde bölgedeki Ermeni etnik birleşmesi; “idari reformların ürünleri” olan “Ermeni vilayeti” ve Erivan yönetiminin yaratılması; Birinci Dünya Savaşı sonlarındaki uluslararası durum ve Kafkasya'daki siyasi durum; orada cereyan eden süreçler vs. tarihi topraklarımızda bir “Ermenistan ülkesi ve devletinin” görünmesi için gereken etnik - toprak zeminlerini sağlamış oldu.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Erivan'a taviz verilmesi ile ilgili yanlış hareketi, Sovyet Rusya baskısı ile Azerbaycan'ın Konsey hükûmetinin Zengezur'un bir bölümünü “terk etmesi” ve yine Moskova'nın ısrarı (etkisi) ile topraklarımızda “özerk Ermeni devleti”nin (DKÖV'nin) düzenlenmesi Türk-Müslüman düşmanlarının gücünü artırdı, onların Kafkasya'daki konumlarını güçlendirdi. Tüm bunlar ise, sonraki çatışmalara; Ermenistan'ın Azerbaycan'a askeri saldırılarına da zemin hazırladı.

Kaynaklar

- Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2001, 682 s.
- ARSLAN A. (1996), Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katogigoslugunun Rolü. – “Kafkasya Araştırmaları”, Cilt II, İstanbul, s.15-37.
- ARSLAN A. (1996), Eçmiyazın Ermeni Katoğigoslugunun Osmanlı Devletinde ve Rus Kontrolündeki Statüsü. – “Kafkasya Araştırmaları”, Cilt II, İstanbul, s.39-49.
- Beydilli K. (1988), 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusiyaya Göçürülen Ermeniler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXV. Dizi-Sayfa. 6, Ankara: TTK Basımevi, s.365-434.
- Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Ankara: Feryal Matbaası, 1992, 63 s.
- Osmanlı Belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, Cilt IV, 1920-1922, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1998, 362 s.
- PERİNÇEK M. (2006), Beyaz Orduların Gözüyle Ermeni Meselesi “Ermeni Araştırmaları” Dergisi, sayı 22, s.69-80.

“Ermenistan, Bulgaristan veya Yunanistan'a benzer, doğal sınırları devlet yaratamaz, çünkü Ermenilerin diğer uluslardan çoğunlukta oldukları bir bölge bulmak mümkün değil...”

- SARAY M. (1996), Ermenistan Yol Ayrımında. – “Kafkas araştırmaları” Dergisi, Cilt II, İstanbul, s. 1-18.
 SARAY M. (1993), Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul: Nesil Matbaacılık, 154 s.
 Sakarya İ.M. Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara: Boyut Kitapları, 1984, 488 s.
 ŞİMŞİR B.N. (1986), Osmanlı Ermenileri, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 511 s.
 URAS E. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, 2.baskı, İstanbul: Belge yayımları, 798 s.

Rus dilində

- Асланов А.К. 200-летию Кюрекчайского трактата. Еще раз о меликах Карабаха. – “Qarabağ dünən, bu gün və sabah” 4-cü Ümumrespublika elmi-əməli konfransının materialları. Bakı, QAT-ın nəşri, 2005, s.10-19.
 Агаян Т.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа. Москва, изд-во «Наука», 1978
 Арутюнян А.Б. Народы Закавказья в борьбе против царизма в годы Первой русской революции. Ереван, изд-во Ереванского университета, 1957
 Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. - Баку, изд-во «Элм», 1990, 224с.
 Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX вв). -Баку, изд-во «Алтай», 1999, 298.
 Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. – Баку, изд-во «Элм», 1990, 144 с.
 Грибоедов А.С. Горе от ума. Письма и записки. - Баку, изд-во «Маариф», 1989, 401с
 Гурко-Кряжин В. Армянский вопрос. - Баку, изд-во «Коммунист», 1990, 15 с.
 Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской Социалистической революции. - Москва, 1976.
 Государственный Архив Азербайджанской Республики (ГААР), фонд (ф) 291, опись (оп) 10, дело (д) 6845.
 Государственный архив политических партий и общественных организаций Азербайджанской Республики (ГАПП и ОД АР), ф.276, оп.8, д.429
 История Азербайджана по документам и публикациям. - Баку, изда-во. «Элм», 1990, 384 с.
 Из писем «И.И.Воронцова-Дашкова Николаю Романову». - Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, 1989, № 4, с.62-64.
 Канадпев И.К. Очерки закавказской жизни. - Баку, изд-во АСЭ, 1990, 122 с.
 Кариби. Красная книга. - История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, изд-во «Элм», 1990, с.149-16
 Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.3, С.-Петербург
 Сафаров Р.Ф. Изменение этнополитической ситуации в Западном Азербайджане (1801-1921 гг.) и образование Армении. - Журн. «Азербайджан и азербайджанцы», 2001, № 7-8, с.66.
 Шопен Н. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. - С.- Петербург, 1852

İngilis dilində.

- Salahi, Minorities And The Destuction of the Ottoman Empire, Ankara, 1993 197 p.
 Salahi, The Great War And the Tragedy of Armenia (Turks and Armenians in the Maelshom of Major Powers), Ankara, 2000, 221

İnternet

- http://www.Devletarsivleri.gov.tr/yayin/Qsmanli_ermenikatliemlistesi.htm
<http://vwww.armenianlies.org/htmls/2.html>
<http://www.azeriturleri.com/azqagq.htm>
<http://www.azeri-info.com/dashnakl.htm>